VLADIMIR VRATOVIĆ

RUKOPIS »PROTEUS ORATORIUS SIVE ARS RHETORICA« NEPOZNATA AUTORA IZ GODINE 1707.

1.

U knjižnici Samostana sv. Frane u Šibeniku čuva se pod br. 81 latinski rukopis formata 20.8 × 15 cm, s kartonskim uvezom i hrptom od pergamene. Obuhvaća ukupno 95 numeriranih listova, a pun mu je naslov naveden na prvom (zapravo: drugom) nepaginiranom listu: *Proteus Oratorius / sive / Ars Rhetorica in tres libros destributa*[1] */ Auctore admodum Reverendo Domino N. N. / In Publico Patriae Lyceo humaniorum / litterarum Proffessore. / Anno a Virgineo Partu / 1707 / Initium datum fuit sexto Idus Martii.*

U zaglavlju posljednje stranice (f. 95r) pisac ponovo spominje g. 1707. i završava: »Ego N. N. scripsi«, tako da nam ime autora ovog djela i mjesto i zemlja u kojoj je rukopis nastao ostaju nepoznati. Možemo samo zaključiti da je autor bio svećenik (u naslovu: ... reverendo domino N. N.), možda i fratar (franjevac), jer u spomenutom već zaglavlju na posljednjoj stranici svoje djelo posvećuje drugu i prijatelju *Dominico Moeho* (ili: *Mocho?)* i posebno nekom *Victori Franciscini ordinis apud S. Arcangelum Fratri ac magistro Domino suo plurimum observando.* Koji je to javni licej u kojem je naš autor bio profesor *humaniorum litterarum* i u kojem je franjevačkom samostanu *apud S. Arcangelum* bio njegov drugi adresat, nisam mogao utvrditi. Nijedno od brojnih imena u rukopisu ne upućuje na podrijetlo autorovo ili rukopisa iz Šibenika, Dalmacije ili ostalih krajeva Hrvatske. Potječe li rukopis iz Italije? Može li autorova primjedba na dnu f. 90r, kojom zahvaljuje

[1] Samo je ovdje riječ tako napisana, inače na više mjesta u rukopisu stoji pravilan oblik *distribuere* i sl. Pravopisnih nedosljednosti ima još, kao i u ovom naslovu Pro*ff*essor, tako i kasnije katkada ma*tt*eria, pa uz češće pravilne oblike rhetorica, patheticus i – re*th*orica, pa*t*eticus. Kratice, kojih u rukopisu ima dosta, uvijek sam u citatima odlomka ili pojedinačnim terminima razriješio.

»... *Nicolao Magno et Philippo Nerio* ...« i dodaje: »*His nam faventibus nobis Rhetoricam nostram ad optatum coronidem perduximus* ...«, otkriti nešto više o onome što nas zanima? Ne znam.[2]

U ovom se djelu spominje veći broj talijanskih pisaca, uz pretežni broj latinskih i grčkih, o čemu ću više kazati u 2. i 3. poglavlju. Pored nekoliko beznačajnih stihova na talijanskom (samo na jednom mjestu, bez navođenja autora), zanimljiva je grafija vlastitih imena bez aspirata: Alicarnessus (sic!, tj. Dionizije Halikarnašanin), Andromaca (lik iz Senekine drame), Annibal, S. Arcangelus, Lisimacus. Sve što sam spomenuo može, ali ne mora, upućivati na talijansko podrijetlo rukopisa.

Iz usputnih primjedaba na četiri mjesta u rukopisu sasvim se sigurno može zaključiti da je autor priredio tekst za predavanja u liceju, čak kao diktat, kako jasno proizlazi iz rečenice na f. 67v: »Vester paulisper quiescat calamus«.

2.

»Proteus oratorius« podijeljen je u 3 knjige. U prvoj (f. 1–42) obrađena je *inventio*, u drugoj (f. 43–67) *dispositio*, u trećoj (f. 68–90) *elocutio, memoria i pronunciatio*, dakle pet faza u obradbi govora, što ih naš autor prema Ciceronu (De inv. 1, 7, 9) i Kvintilijanu (Inst. or. 3, 3, 11) zove *partes rhetoricae* (usp. knj. I, pogl. 5 i passim).

Početna poglavlja prve knjige posvećena su definicijama retorike, opisu njezine svrhe i građe, raspravljanju o retorici kao umijeću i njezinoj podjeli. Iako će na početku III knjige *elocutio* biti istaknuta kao najvažniji od 5 dijelova govorništva, ipak autor cijelu I knjigu, od pogl. 6 (f. 5v) do kraja, posvećuje isključivo *invenciji*,[3] i to poglavito središnjem dijelu govora, dokazivanju *(argumentatio)* s težištem na raspravljanju o »mjestima« *(loci)* i o amplifikaciji. Objasnivši u pogl. 6 i 7 izvore invencije *(eruditio, historia, apologus sive fabula, adagium, symbola, aenigma, symbola picta* – na koje se odnose *emblemata* i *stemata*,

[2] Na području sam *pretpostavaka*, ali ću ipak reći: Nicolaus Magnus mogao bi eventualno biti Nicolas Caussin (u latinskom obliku Nicolaus Caussinus, 1583–1651), a Philippus Nerius mogao bi biti Filippo Neri (Santo Filippo Neri, 1515–1595). Atribut *Magnus* uz Caussinovo ime ovdje značio bi i veliku počast kojom ga uzdiže naš autor (govorit ću još o tome u članku), i upućivao bi na golem ugled što ga je uživao isusovac Caussin kao »directeur spirituel« u Francuskoj, kao propovjednik i kao pisac u prvom redu značajnoga i temeljito impostiranog djela »De eloquentia sacra et humana libri XVI« (Colonia 1626), koje je doživjelo više izdanja. Filippo Neri bio je veoma poznat i utjecajan u Rimu, kako zbog propovijedi (koje je po crkvama držao i prije nego se zaredio za svećenika) i asketskog života, tako i kao osnivač »Congregazione dell'Oratorio«, kao vrlo učen savjetnik papa itd. I Causin i Filippo Neri po svemu bi mogli biti vrijedni da ih naš autor smatra duhovnim očevima i zaslužnima za dovršenje »Proteja«.

[3] Vrlo su opširno obrađivali *invenciju* grčki tehničari retorike, a težište na *elokuciju* prebacio je Ciceron u spisu »De oratore«, još više u djelu »Orator«. Usp. Cicero, De oratore, erkl. von Piderit-Harnecker, 6. Aufl., Leipzig 1886, I. Heft, str. 63.

s njihovim potpodjelama – i *sententiae)*, pisac najveću pažnju obraća poglavljima (f. 13v–33) o »mjestima« (»Loci, quos rhetores appellant topicos et communes . . .«), koje dijeli u *loci intrinseci sive insiti* i *loci extrinseci.*

Kao loci intrinseci (insiti) obrađuje ovih 16:

1) definitio, 2) notatio (etymologia), 3) enumeratio partium, 4) coniugata, 5) genus, 6) species sive forma, 7) i 8) similitudo et dissimilitudo, 9) opposita (i to quadruplicis generis: contraria, relata, privantia i contradicentia), 10) repugnantia, 11) adiuncta, 12) i 13) antecedentia et consequentia, 14) causae, 15) effectus i 16) comparatio.

Kao loci extrinseci obrađuje ovih 6:

1) praeiuditia, 2) rumores sive fama, 3) tormenta sive questiones adhibitae, 4) tabulae, 5) iusiurandum i 6) testimonia (testes).

Podjela »mjestâ« i termini *intrinseci (insiti)* i *extrinseci nisu* antički. Jedino za dvočlanost podjele i broj i nazive »mjestâ«, koja su u našeg autora među *loci extrinseci*, mislim da je uzor Kvintilijan (5, 1, 1), koji prema Aristotelu (Rhet. 1. 2. 2) dijeli *probationes* u »ἐτέχνους id est inartificiales« i »ἐντέχους, id est artificiales«.[4] Dakle, 6 »mjesta« koja naš autor navodi kao *loci extrinseci* isti su kao i Kvintilijanove *probationes inartificiales.* Odakle našem autoru (ili nekom njegovu bližem uzoru) termin *loci extrinseci?* Možda također iz Kvintilijanove formulacije: ». . . alias esse probationes, quas *extra* dicendi rationem acciperet orator . . .« (pocrtao V. V.).

Ne termin *loci intrinseci (sive insiti)* nego njegov pojam trebat će tražiti također u Kvintilijanovu citiranom mjestu (5, 1, 1), gdje se govori o *genus artificiale probationum:* ». . . alias esse probationes . . . quas *ex causa* traheret ipse ⟨orator⟩ et quodam modo gigneret« (podcrtao V. V.). Među svojstvima za koja Kvintilijan (5, 8, 4–7)[5] tvrdi da ih imaju svi umjetnički dokazi nalazi se već dovoljno poticaja za nazive i interpretaciju nekih »mjesta« što ih naš autor ubraja u *loci intrinseci*, npr. u 5, 8, 5: ». . . neque ulla confirmatio nisi aut ex consequentibus aut ex (re)pugnantibus, et haec necesse est aut ex praeterito tempore aut ex coniuncto aut ex sequenti petere, nec ulla res probari nisi ex alia potest eaque sit oportet aut maior aut par aut minor«.

Radi terminoloških distinkcija neka bude spomenuto da Kvintilijan (5, 9, 1) dijeli umjetničke dokaze u 3 vrste: *signa, argumenta* i *exempla.* Za nas su ovdje zanimljiva *argumenta*, odnosno *argumentorum loci*,[6] u Aristotela (Rhet. 2, 22, 16) τόποι, za koje Kvintilijan (5, 10, 20)

[4] Za podjelu u Kvintilijana i odnos prema Aristotelu usp. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960, sv. I, § 350 i 351.

[5] Usp. Lausberg, o. c. § 356.

[6] *Argumentum* se terminološki primjenjuje u istom smislu kao *locus: locus* zapravo označava »als Lehrgegenstand überlieferte Suchformel zur Auffindung von Argumenten, während argumentum das auf Grund der Suchformel gefundene Argument«. Terminološka izmjenjivost obaju izraza jest metonimija. Usp. Lausberg, o. c. § 374 na str. 203/204.

kaže: »locos appello ... sedes argumentorum, in quibus latent, ex quibus sunt petenda«, dijeleći ih malo dalje (10, 23 i d. i 32 i d.) u dvije glavne skupine: *argumenta (loci)* a p e r s o n a i *argumenta (loci)* a r e, kakvu je podjelu imao već Ciceron (De inv. 1, 24, 34, upotrebljavajući *res* umjesto *negotia).* Neki teoretičari one *loci argumentorum* koji su zajednički svim stanjima *(status)* predmeta u parnicama nazivaju *loci communes,* κοινοὶ τόποι.[7]

Još će očitije biti da *loci intrinseci* u našem »Proteju« odgovaraju skupini *loci a re,* i to – pored Kvintilijana (cit. odlomak i 5, 10, 53–99 passim) – u spomenutom Ciceronovu mjestu, zatim još više u Cic. inv. 1, 28, 41: »Adiunctum negotio autem id intellegitur, quod maius et quod minus et quod aeque magnum et quod simile erit ei negotio, quo de agitur, et quod contrarium et quod disparatum, et genus et pars et eventus«. Ipak, u bogatoj raznolikosti tih *loci,* koje je gotovo nemoguće sve razvrstati i nabrojiti,[8] možda smo najbliži posrednom ili neposrednom izvoru našeg autora kad promotrimo relativno konsekventnu podjelu što ju je proveo Fortunacijan.[9] Uključujući i *loci a persona,* on kaže: »Artificiale ⟨genus argumentorum⟩ quot locis principalibus tractatur? Quattuor: ante rem, in re, circa rem, post rem«. Među 12 *loci,* koji su *in re,* spominje: a genere, a specie, a definitione, a nomine; među 10 *circa rem:* a simili (tu je podvrsta similitudo), a dissimili, a pari, a contrario per positionem et negationem, a maiore ad minus, a minore ad maius, a praecedenti, ab eo quod simul est, vel a coniunctis vel a consequentibus. Naveo sam samo one što ih ima i autor »Proteja«. A to je većina.

Moram ipak napomenuti da sam u dva djela iz 17. st. našao prethodnike, moguće posrednike našem piscu u dvostrukoj podjeli »mjesta« i većini naziva njihovih u obje skupine. Prvo je »De eloquentia sacra et humana« Nikole Caussina (v. moju bilj. 2, citiram ga prema 7. izd., Lugduni 1651), gdje se na str. 198. i 199. *loci communes* dijele u *interni* i *externi,* samo im je unutarnja raspodjela donekle drukčije provedena nego u našeg autora, iako su nazivi većinom isti, a pisac ističe i primjerima objašnjava osobito 16 *loci externi.* »Protej« je mnogo bliži drugom djelu, nazvanu »Novus candidatus rhetoricae«, kojega autor, isusovac

[7] V. Lausberg, o. c., § 374. I naš autor u pogl. 9 (f. 13ᵛ) prije podjele kaže: »Loci quos rhetores appellant topicos et communes ...«.

[8] Tvrdi to i Kvintilijan 5, 10, 100: »Has fere sedes accepimus probationum in universum, quas neque generatim tradere sat est, cum ex qualibet earum innumerabilis argumentorum copia oriatur, neque per singulas species exsequi patitur natura rerum: quod qui sunt facere conati, duo pariter subierunt incommoda, ut et nimium dicerent nec tamen totum«.

[9] *C. Chirii Fortunatiani artis rhetoricae libri III:* 2,23 na p. 115, 16 Halmova izdanja *Rhetores Latini minores* ..., Lipsiae 1863. Tekst mi nije dostupan, navodim ga prema Lausbergu, o. c., § 377. Sigurno nije bez značenja za desetke kasnijih retorika što je i Fortunacijanova (vjeroj. 4. st. n. e.) *Ars* sastavljena u obliku pitanja i odgovora.

F. Pomey, na str. 140–141 (citiram 3. izd., Norimbergae 1703)[10] dijeli *argumenta* u »*Insita* seu *Intrinseca*« i »*Remota* seu *Extrinseca*, quae etiam *Assumpta* dicuntur, et *sine arte*«, navodeći također u prvoj skupini 16, u drugoj 6 *loci*, s ponešto drukčijim poretkom i nekim terminima nego što su u našeg autora.

Oba dakle pisca, i Caussin i pogotovu Pomey, zajedno s autorom »Proteja« slijede u biti onu liniju Cicerona i Kvintilijana kako sam je prije pokušao skicirati, tako da njihov veći ili manji posrednički udio u »Proteju« nije od primarne važnosti.

U dva posljednja poglavlja prve knjige raspravlja se *De motibus sive affectibus* (pogl. 25) i *De amplificatione* s njezine četiri vrste, *congeries*, *ratiocinatio*, *comparatio* i *incrementum*, koje i Kvintilijan (8, 4, 3–26) tako razvrstava i naziva.

D r u g a knjiga ove retorike posvećena je *dispoziciji:* njezinoj definiciji (pogl. 1), raspravljanju o raznoliku broju i nazivima dijelova govora (pogl. 2), a zatim njihovoj pojedinačnoj obradbi (pogl. 3–12). Od 13. do 19. pogl. autor pokazuje kakav je i kakav treba da bude svaki od navedenih dijelova govora u svečanom (demonstrativnom), političkom (deliberativnom) i sudskom (judicijalnom) govorničkom stilu. S posebnom pažnjom obrađene su i ovdje u završnom 20. poglavlju (s naslovom *De transitionibus)* i poslije u III knjizi – u drugom kontekstu razrađene i s primjerima – tzv. *transitiones*, tj. prijelazi koji su, kako ističe naš autor, pozivajući se na Hermogena, osobit način za prelaženje s jednog predmeta na druge. Definicija (na f. 65r) »Transitio nam est oratio brevis, quae quod dictum est laconice tangit et de eo, quod dicendum est, monet . . .« vrlo je bliska definiciji iz »Rhet. ad Herennium« (4, 26, 35): »Transitio vocatur, quae cum ostendit breviter, quid dictum sit, proponit item brevi, quid consequatur . . .« Po tradicionalnoj podjeli *transitio* pripada u okvire tzv. otklona *(aversio)* od obrađena predmeta, a ubraja se među figure misli *(figurae sententiae)*, i to afektivne.[11] Kvintilijan upotrebljava termin *transitus* (4, 1, 77) i *transgressio* (4, 1, 78). Taj prijelaz s jednog predmeta govora na drugi, tvrdi naš autor, ostvaruje se pomoću tzv. patetičkih figura *(figurae patheticae)*, koje dijeli na one što izražavaju spoznajne pobude *(exprimentes motus intellectus)* i na one što izražavaju voljne pobude *(exprimentes motus voluntatis)*. Zbog izvanredne važnosti koja im se pridaje u ovoj »Retorici« prenosim ih sve iz tabelarnog pregleda.

[10] Prema »Privilegiumu« cara Leopolda na kraju knjige zaključujem da je prethodno izdanje bilo iz 1686 (I je izd. izašlo: Lugd. 1659). Ovo posljednje izdanje dobilo je u naslovu atribut *Novus*, jer je u njemu autor – kako kaže na naslovnoj stranici (i u predgovoru) – ljepše sredio Aftonijeva »Progymnasmata« i bolje objasnio Ciceronove retoričke upute. Grčki retor Aftonije (*Aphthónios*, 4/5. st. n. e.) u djelu *Progymnásmata* obradio je u 14 definicija temeljne pojmove retorike, s primjerima, kao uvod početnicima. Citirano ili šutke prepisivano, djelo je bilo temeljem retoričke izobrazbe dugo do novog vremena. Tako je i Pomeyeva obradba namijenjena kandidatima retorike u isusovačkim kolegijima.

[11] Usp. Lausberg, o. c., § 849 i 288.

Figurae patheticae exprimentes motus intellectus jesu:

1) cognitio, 2) ignoratio, 3) ostensio, 4) narratio, 5) didashia (Latine, documentum), 6) affirmatio, 7) negatio, 8) ironia, 9) reticentia, 10) praeteritio, 11) iuramentum, 12) testatio, 13) animadversio, 14) parenthesis, 15) correctio, 16) repetitio, 17) admiratio, 18) exclamatio, 19) extenuatio, 20) memoratio, 21) praesagitio, 22) dubitatio, 23) inquisitio, 24) interrogatio, 25) responsio, 26) interpretatio, 27) occupatio, 28) fictio, 29) imaginatio, 30) expressio, 31) prosopopeia, 32) apostrophe, 33) ratiocinatio, 34) conclusio, 35) epiphonema, 36) compendium (sive epitome).

Figurae patheticae exprimentes motus voluntatis jesu:

1) imperium, 2) perplexitas, 3) approbatio, 4) admonitio, 5) obsequium, 6) blanditiae, 7) salutatio, 8) apprecatio, 9) veneratio, 10) abominatio, 11) obiurgatio, 12) irrisio, 13) execratio, 14) optatio, 15) invocatio, 16) votum, 17) obsecratio, 18) commendatio, 19) concessio, 20) gratiarum actio, 21) recusatio, 22) excusatio, 23) iactantia, 24) gratulatio, 25) plausus, 26) eiulatio, 27) improperium, 28) paenitentia, 29) spes, 30) desperatio, 31) verecundia, 32) timor, 33) audacia, 34) ira, 35) impudentia, 36) nemesis (Latine: indignatio), 37) miseratio, 38) confessio, 39) deprecatio.

Veći dio treće knjige bavi se izrazom *(elocutio)*, pogl. 1–4 (f. 68–82); u 5. pogl. obrađena je *memoria*, u 6. pogl. *pronunciatio*. Istaknuvši na f. 68r prednost *elokucije* pred svih 5 dijelova retorike (»Inter quinque rhetoricae partes primum sibi locum vendicat elocutio«), autor je ovako definira: »Elocutio est idoneus verborum et figurarum et sententiarum apparatus«. To se može smatrati bliskim stilizaciji u »Rhet. ad Herennium« (1, 2, 3): »Elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem adcommodatio«. Od tri sastavna dijela elokucije *(elegantia, compositio, dignitas)*[12] najviše prostora i pažnje posvećuje trećem (»... nobilissima pars elocutionis, nempe dignitas, quae tota consurgit ex figuris«). Dakle, sva se *dignitas* ostvaruje u sigurama: autor sada nabraja i s primjerima navodi, uz neznatne promjene, iste one *figurae patheticae* kao i u II knjizi.

Zašto je baš *dignitas* ovdje posebno obrađena, jasno je i iz »Rhet. ad Herennium« (4, 3, 18), gdje pisac razlikuje *verborum exornatio* i *sententiarum exornatio*, dakle jezični i misaoni ukras, nazivajući oba *dignitas*, a u zaključku odlomka definira *sententiarum exornatio:* »Sententiarum exornatio est, quae non in verbis, sed in ipsis rebus quandam habet dignitatem«.

Odakle našem autoru naziv *figurae patheticae* i dvojaka njihova podjela? Direktni uzori u antici ne postoje. Indirektnih poticaja ima: npr. u Kvintilijanovu raspravljanju o patosu (lat. *affectus)*, kojim se stvara povoljna atmosfera za argumentaciju (v. Quint. 6, 2, 8; 4, 2, 112 i dr.), ili u trostrukom stupnjevanju govorničkog uvjeravanja (Quint. 12, 10, 59: docere, delectare, movere), kojega treći stupanj Mart. Capella 21, 473 naziva *(fides) pathetica.*[13] Još se više poticaja za nazive i smisao brojnih figura, naročito onih što ih autor »Proteja« ubraja među *expri-*

[12] Trostruka podjela potječe »ex Tullio«, kaže naš autor; očito misli na Rhet. ad Herennium 4, 12, 17, koju je i on još smatrao Ciceronovim djelom.

[13] Usp. Lausberg, o. c., § 332 i 257.

mentes motus intellectus, nalazi u već citiranoj »Rhet. ad Her.« (4, 13, 19 i d. passim do kraja 4. knjige), među figurama mislî *(conformationes sententiarum)* u Ciceronovu spisu »De oratore« (3, 53, osob. 202–207), brojne, opisno izražene među *orationis lumina* u Ciceronovu djelu »Orator« (40, 137–139) i u Kvintilijana (npr. 9, 3, 90 i 9. knjiga passim).

Mislim ipak da je i za naziv patetičkih figura i za njihovu podjelu i broj neposredni uzor našem autoru djelo »Il cannocchiale aristotelico« (in Venetia 1655) talijanskog baroknog teoretičara Emanuela Tesaura (1592–1675), koji je – kaže se pri početku II knjige »Proteja« – »vir de re publica litteraria bene meritissimus«. Raspravljajući, pod naslovom »Cagion formale de' Simboli, et dell'Argutia loro Madre« (str. 125 i d.), o retoričkim figurama, Tesauro im utvrđuje tri vrste i sistematizira ih ovako (str. 128): »... ancor delle Figure, altre sono indirizzate à lusingare il Senso dell'Udito, con l'Harmonica soavità della Periodo. Altre à commover l'Affetto con la Energia delle Forme vivaci. Et altre à compiacer l'Intelletto con la Significatione ingegnosa. Et eccoti tre supremi et adequati Generi, onde si spandono tutte le Rettoriche Figure: cioè, HARMONICO, PATETICO, et INGEGNOSO.«

Na drugom mjestu, uvodeći raspravu o patetičkim figurama, tj. »un nuovo genere di Figure, conosciuto per pratica più che per nome et per natali« (str. 217), spominje im kao uzore i Aristotela (u »Poetici«, str. 217 i 219), i Demostena, i Seneku, i Kvintilijana. Osobito citira Cicerona (i to na str. 218–219 cijeli pasus iz djela »Orator« 40, 137 i d., koji sam već spomenuo), gdje su »mescolatamente disseminate molte di queste Patetiche figure che noi cerchiamo« (str. 219). Na samom smo izvoru gdje se naš autor »Proteja« inspirirao, kad navedemo dva odlomka iz Tesaura na str. 220 – jedan je ovaj: »Conchiudo adunque altro non essere queste Figure, senon *forme esprimenti alcun movimento dell'animo:* che perciò con nome generale parvemi chiamarle *Patetiche*«, i drugi: »Conciosia dunque cosa, che l'Animo abracci due facoltà: cioè *Apprensiva* et *Appetitiva:* eccoti la massa di queste Figure generalmente partita in due spetie Sovrane: peroche, altre esprimono i movimenti dell'*Apprensione*, et altre dell'*Appetito*«. Nema sumnje, dakle, da su Tesaurove figure koje »esprimono i movimenti dell'Apprensione« u autora »Proteja« *figurae patheticae exprimentes motus intellectus*, a Tesaurove »Figure esprimenti gli atti della Voluntà« (str. 221) u »Proteju« *exprimentes motus voluntatis*. To više je ta izravna veza »Proteja« s Tesaurom uočljiva, kad se uzme u obzir da autor našeg rukopisa navodi isti broj, u istom redoslijedu (s nekoliko neznatnih razlika) i iste nazive figura u obje skupine kao što ih ima na str. 221–238 i Tesauro, koji im – uz opis i primjere – pored talijanskog termina navodi katkada u tekstu a uvijek na margini i latinski termin.

Listom 90v autor je zapravo završio i treću knjigu i cijelu retoriku, kako se može zaključiti i po bilješci: »Rhetorica haec ad coronidem perducta fuit quarto Kal. Maii«. Ipak je nakon toga, f. 90v–95r, dodao poglavlje *De stylo*. U njegovu prvom dijelu na istoj rečenici pokazuje kako se ona može varirati prema većini spomenutih *figurae patheticae*,

i to najprije *exprimentes motus intellectus*, zatim *expr. m. voluntatis*. Iako je izabrao kao primjer drugu rečenicu, ipak se i tu poveo za Tesaurom (str. 238–241).

Na početku drugog dijela, s podnaslovom *Quid sit stylus et quotuplex*, nalazi se ova definicija: »Stylus est facultas quaedam explicandi res verbis, quibus oportet, et modo, quo oportet. Ab aliis dicitur et fama, caracter et idea scribendi, qua uti debet orator et poeta. Brevius enim definiri potest stylus: *Stylus est structura orationis ac modus dicendi*«. U svoj jednostavnosti, ovaj je pokušaj definiranja vrlo zanimljiv, posebno u drugoj rečenici gdje se u pojam stila uključuje i *idea scribendi* te se govornik povezuje s pjesnikom, i u posljednjoj, kraćoj definiciji, jer se pored *modus dicendi* ističe *structura orationis*, shvaćena dakako u užem smislu.

Dotakavši se ukratko kvantitativne trostrukosti stila (*longissimus, mediocris, brevissimus*) autor »Proteja« na posljednjem listu rukopisa nešto se opširnije osvrnuo i na kvalitativnu podjelu stila u tri vrste (*sublimis, medius, infimus;* češći su inače nazivi: *gravis, mediocris, humilis*), naglašavajući kako oni odgovaraju i trima vrstama govora (*tria dicendi genera*). Nakon napomene da se i pjesnici služe tima *tria dicendi genera*, egzemplificirao je to na »mantovanskom Homeru« Vergiliju i Tassu ovom rečenicom (f. 94^{v}): »Sic subtilitatem in Bucolicis, mediocritatem in Georgicis, maestatem in Aeneide Mantuanus Homerus effinxit, immo in eadem Aeneide triplicem dicendi characterem usurpavit... Quod idem elegantissime fecit Tassus in suo poemate...«. Očito, i naš autor misli na sistem triju stilskih vrsta ,koji potječe od Vergilijeva komentatora Donata, a u srednjem je vijeku izgrađen na hijerarhiji triju pjesničkih rodova, triju staleža i triju stilskih vrsta te, zamišljen u obliku korespondentnih koncentričnih krugova, nazvan *rota Vergilii*.[14]

3.

»Proteus oratorius« brižno je izrađena kompilacija, pisana sažetim stilom i dobrim latinskim jezikom. Njezin autor izvrsno poznaje stariju i suvremenu retoričku literaturu, umješno se njome služi i promišljeno bira iz nje ono što odgovara njegovoj koncepciji retorike, barem onoj koncepciji koju je u času pisanja namijenio za predavanja studentima i eventualno kasnije za tiskanje.

»Protej« jest i nije kompletna retorika. Jest po tome što su u njemu obrađeni svi tradicionalni dijelovi retorike. Nije stoga što autor, posvetivši teoriji izraza (*elocutio*) na početku III knjige relativno dosta prostora, ipak svjesno ispušta cjelokupno područje figura i tropa, koji su i

[14] Usp. Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*, Paris 1923, str. 87 i 359; Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, IV. Aufl., Bern–München 1963, str. 207, bilj. 3, i 238.

u antici i u sva kasnija vremena bili važnim i ostali tradicionalnim sastavnim dijelom retorika u dijelu koji govori o *elokuciji*. Glavno težište naš autor stavlja na *loci intrinseci* i *extrinseci* i na *figurae patheticae*, dakle zapravo na i n v e n c i j u, kojoj je posvetio cijelu I knjigu, ali se i u II, pa i u III knjizi, u kojima je toliku važnost pridao patetičkim figurama, također kreće zapravo na području invencije, jer od obrađenih patetičkih figura mnoge pripadaju u *figurae sententiarum*, koje bi – dobro primjećuje Lausberg[15] – za razliku od *figurae elocutionis*, što se s figurama *sententiarum* obrađuju u retorikama u poglavlju o elokuciji, uistinu pripadale u poglavlje o invenciji.

Što se tiče prve riječi u naslovu rukopisa (Proteus . . .), najvjerojatnije će biti da je prevladala autorova želja da neposrednom asocijacijom s Protejom, grčkim morskim božanstvom koje je bilo u stanju mijenjati različite likove, simbolički istakne *glavni cilj* svoje retorike: raspravu o invenciji u govorništvu, o neobičnoj važnosti patetičkih figura (kojih je u obje skupine nabrojio i obradio ukupno 75!) i stoga mnogostrukosti variranja iste misli na više desetaka načina. U uskoj vezi s tim treba spomenuti da Dionizije Halikarnašanin, kojega i autor »Proteja« poznaje, u eseju »O Demostenu« (pogl. 8) Proteja predočuje kao utjelovljenje stila, kakav je i Demostenov, koji je pun varijacija i očarava svačije uho.[16]

Među glavnim retoričkim i retoričko-poetičkim izvorima »Proteja« od rimskih su autora u prvom redu Ciceron, Horacije i Kvintilijan, koji se vrlo često citiraju, i po jednom spomenuti Kornificije i Seneka Retor. Kao posredni i neposredni izvori posebno su važni kasniji latinski pisci, i to – pored Leonarda Aretina (L. Bruni), Laurencija Valle, Pontana, J. Lipsiusa i nekih drugih manje važnih što se samo jednom ili dva puta spominju – osobito ovi: P. Manutius, Causinus, Mascardus, Iuglaris i Thesaurus. Pokušat ću sažeto iznijeti njihov udio.

Raspravljajući o *adagia*, naš autor svojim kandidatima posebno preporučuje zbirku, koju treba da čitaju danju i noću, Paola Manucija (Manuzio, 1512–1574, treći sin glasovitog Alda, znameniti latinist).

Nicolaus Caussinus (autor »Proteja« piše: Causinus, identifikacija s glasovitim francuskim propovjednikom i piscem mislim da je neosporna, v. moju bilj. 2) mogao je obiljem i sistematičnošću građe svoga djela, brojnim citatima iz grčkih i latinskih autora i razrađenim primjerima u mnogom pogledu biti pouzdanim izvorom našem piscu. Ustanovio sam ipak samo dva mjesta u kojima se pisac »Proteja« tješnje oslonio na Caussina: u definiciji *dignitas* – koja je identična s Caussinovom (na str. 376), iako naš autor, kako sam pokazao, u drugom pravcu razvija raspravljanje – i donekle u podjeli *loci* na *interni* i *externi*.

[15] O. c., § 603.

[16] Na to mjesto iz Dionizija Halikarnašanina upozorava H. Herter s. v. *Proteus* u RE XXIII, 1, stup. 968, Stuttgart 1957.

Mascardus, na koga se kandidatima svraća pažnja u »Proteju«, profesor je govorništva u Rimu, Agostino Mascardi (1590–1640), cijenjen od našeg pisca očito zbog toga što je vjeran »al concetto di una storia come *opus oratorium*« i što u svojem najznamenitijem djelu »Dell' arte istorica« (izd. u Rimu 1636), povećano postumno izdanje 1646), koje se i u rukopisu »Proteja« citira u vezi s Vergilijem, Tassom i kvalitativnom trostrukosti stila, »difese il disegno bene elaborato, la necessità delle dicerie e delle sentenze e delle descrizioni, e ragionò di stile con esperta sollecitudine«.[17]

Dva autora naš pisac samo jednom spominje, pri početku II knjige, ali uz značajnu primjedbu: »Tales auctores ut legatis adhortor«. To su Iuglaris i Emanuelis Thesaurus. Prvi je od njih, po svemu sudeći, isusovac Giuglaris († 1653): on je –ako je vjerovati Tiraboschiju[18] – u propovijedima i panegiricima možda nadmašio sve govornike 17. st. pretjeranom upotrebom najekstravagantnijih metafora i najrafiniranijih concetta. Zaključujući po tradicionalističkom shvaćanju retorike i stila našeg autora, malo je vjerojatno da bi on upravo ta Giuglarisova svojstva preporučivao kandidatima retorike. Sigurno pomišlja na Giuglarisovo djelo »Scuola della verità aperta a'Principi«, pisano za pouku piemontskoga princa. U njemu se jedva prepoznaje autor propovijedi: stil mu je dostojanstven, ozbiljan, koncizan i ne bez elegancije.[19]

Da je Thesaurus (Tesauro, 1592–1675) izravni izvor našem autoru za podjelu, broj i nazive patetičkih figura, mislim da sam u 2. poglavlju dosta jasno pokazao, iako se u »Proteju« u tm kontekstu uopće ne spominje ni Tesauro ni njegov »Cannocchiale aristotelico«. Koliko je »Cannocchiale« eventualno mogao utjecati na primjedbe o emblemima u »Proteju« – za Tesaurovu i cjelokupnu baroknu estetiku toliko važno područje – nisam mogao utvrditi, jer mi nije pristupačno kompletnije izdanje iz god. 1670.[20] Apsolutna pobjeda konceptizma (concettismo) ostvarila se u »Cannocchiale aristotelico«, u kojem je definitivno prevladan dualizam tradicija–barok i do kraja izvedeno prilagođavanje Aristotela secentizmu.[21] Pored toga – s pravom dalje zaključuje Jannaco[22] – konceptizam se svodi »in ultima analisi, all'esercizio della meta-

[17] Usp. F. Flora, *Storia della letteratura italiana*, vol. II 2, Verona 1942, str. 839.

[18] Usp. G. Tiraboschi, *Storia della letteratura italiana*, Milano 1829, tomo XXX, lib. terzo, str. 22.

[19] Tiraboschi, o. c., ibidem.

[20] Naime, I izd. iz 1655, prema kojem sam citirao, jest »⟨edizione⟩ ... nella stesura meno ampia, priva tra l'altro dei trattati dei concetti predicabili, e degli emblemi ...«. Usp. *Trattatisti e narratori del Seicento*, a cura di E. Raimondi, Milano–Napoli 1960, str. 7. Srdačno zahvaljujem kolegi prof. Mati Zoriću što me upozorio na tu i na Jannacovu knjigu, citiranu u bilj. 21.

[21] C. Jannaco (con la collabor. di M. Capucci), *Il Seicento*, Milano 1963, str. 48, u zbirci: Storia letteraria d'Italia.

[22] O. c. 50–51.

fora, a quello che gli immediati predecessori chiamavano 'stile metaforuto' :e la metafora stessa viene definita 'madre' non solo di tutte le figure argute ma anche, in senso ampio, 'delle poesie, de' simboli e delle imprese' (ibid.)«. Izuzevši patetičke figure, nijedna od bitnih Tesaurovih estetskih teza nije doprla u tekst rukopisa »Proteja«. Stoga možemo zaključiti da njegov autor, preporučujući kandidatima retorike lektiru Tesaura, pored »Cannocchiale aristotelico« podjednako, ili čak u prvom redu, pomišlja na druga dva Tesaurova djela: »Panegirici sacri« (Torino 1633) i »Filosofia morale« (Torino 1670). Ne nalazim, naime, u formulacijama »Proteja« nijedan oslonac za tvrdnju da bi autor, u okviru svojih shvaćanja ,izričito nastojao sugerirati neki kompromis tradicionalizma s barokom (mislim na preporučivanje Giuglarisa, i to propovijedi i panegirike, i Tesaura, i to »Cannocchiale«!).

Ni u izboru citiranih rimskih prozaista i pjesnika nije autor »Proteja« narušio ravnotežu između »klasičnih« pisaca »zlatnog vijeka« rimske književnosti i pisaca iz carskog doba. Iako nekoliko puta citira Klaudijana (4. st. n. e.) i *vrlo često* Seneku tragičara i Marcijala (1. st. n. e.), također *vrlo često* citira Cicerona, Vergilija, Horacija i Ovidija, i po jednom još desetak rimskih autora iz raznih stoljeća, uz također često citiranog Demostena od grčkih pisaca. Spominjem to zbog poznate činjenice da su se barokni pjesnici više ugledali u Seneku, Marcijala, Lukana, Klaudijana i druge nego u Tibula, Propercija, Vergilija.[23] Međutim, nešto je drugo uočljivo u *retorici* našeg autora: među citiranim piscima broj pjesnika nije manji, nego je veći od broja proznih autora. To treba tumačiti željom da se užeretorički pristup stilistici približi sveobuhvatnijem retoričko-poetičkom, u čemu je pisac »Proteja« imao uzora donekle u antici i pogotovu u svojih bližih prethodnika.

[23] Tiraboschi, na primjer, oštro (i preoštro) osuđuje tu predilekciju talijanskih i latinskih pjesnika 17. stoljeća (»Quell' infelice e pessimo gusto . . .«) za Marcijala (»Le acutezze . . . benchè spesso freddissime e contrarie al senso comune . . .«), za Lukana i Klaudijana (». . . la gonfiezza de due secondi . . .«), pa i za Ovidija (». . . soverchia facilità . . .«). V. *Storia della lett. ital.*, tomo XXIX, lib. III, str. 219 i 226.

»PROTEUS ORATORIUS SIVE ARS RHETORICA«, MANOSCRITTO DI UN ANONIMO DEL 1707.

Riassunto

Questo *ms.* latino di 95 fogli numerati si conserva al n.ro 81 di catalogo nella Biblioteca dei Frati conventuali di Sebenico (Šibenik). L'autore anonimo, un sacerdote, o forse un frate (da qualche indizio lo si potrebbe ritenere un Italiano. mancano peró prove sicure per affermarlo), curó questo testo per le lezioni liceali destinata agli allievi di retorica, elaborando in tre libri cinque *partes rhetoricae:* nel primo libro l'*inventio,* nel secondo la *dispositio,* nel terzo l'*elocutio,* la memoria e la *pronunciatio.* Pur dedicando, all'inizio del libro terzo, parecchio spazio alla teoria dell'espressione *(elocutio),* egli insiste tuttavia soprattutto sui *loci* (libro I⁰, ff 13–33) e sulle *figurae patheticae,* dunque in effetti sull'*inventio.* Ad essa non è dedicato soltanto tutto il libro primo, ma anche la trattazione sulle *figurae patheticae* in relazione alle *transitiones* (libro II⁰, ff. 65–68) e alla *dignitas* dello stile (libro III⁰, ff. 71–82) si muove ugualmente nell'ambito dell'*inventio,* essendo molte delle *figurae patheticae* ivi trattate delle vere e proprie *figurae sentetiarum,* le quali, a differenza delle *figurae elocutionis,* dovrebbero entrare nel capitolo sull'*inventio* e non in quello sull'*elocutio.*

L'autore del »Proteus« divide i *loci* in *loci intrinseci sive insiti* (in tutto 16) e in *loci extrinseci* (in tutto 6). Egli ne ha potuto trovare il concetto e copiosi incentivi terminologici, letterali o perifrastici, in Cicerone (»De inventione«), in Quintiliano (»Institutio oratoria«) e in Fortunaziano (»Ars rhetorica«), mentre un modello piú prossimo per una simile divisione, per il numero e per la maggior parte dei termini, in ambedue i gruppi, ebbe forse a trovarlo in qualche opera del XVII⁰ sec., in particolar modo nel »Novus candidatus rhetoricae« del Pomey e, in parte, nell'opera del Caussin »De eloquentia sacra et humana libri XVI«.

Oltre alle occasioni che gli sono venute dalla »Rhetorica ad Herennium«, da Cicerone (»De oratore«, Orator«) e da Quintiliano, la fonte diretta della terminologia, della divisione e del numero delle *figurae patheticae* deve esser ricercata ne »Il cannocchiale aristotelico« del teorico barocco Emanuele Tesauro. Anche il nostro autore anonimo divide, infatti, queste *figurae* in *figurae patheticae exprimentes motus intellectus* e in *figurae patheticae exprimentes motus voluntatis,* trattandone 36 nel primo e 39 nel secondo gruppo.

Oltre a quelli menzionati, il nostro autore ebbe a modelli di retorica e di stile, diretti o indiretti, in particolare: P. Manuzio, N. Caussin, A. Mascardi, Giuglaris e Tesauro. Tra gli autori romani citati con maggior frequenza troviamo Cicerone, Virgilio, Orazio, Ovidio, Seneca tragico e Marziale, piú spesso poeti che prosatori.

Il nome di Proteo, divinitá marina della mitologia greca, usato nella prima parte del titolo, avrebbe dovuto ovviamente mettere in rilievo il fine precipuo di questa retorica: una dissertazione sull'*invenzione* nell'arte oratoria e una trattazione sulla grande importanza delle *figurae patheticae* e, di conseguenza, della molteplice possibilitá di variare un pensiero in decine e decine di modi diversi.

